

Gürgenç / taryhy roman

Category: Kitapcy, Söhbetdeşlik, Taryhy proza

написано kitapcy | 25 январа, 2025

Gürgenç / taryhy roman GÜRGENÇ

Birinji kitap

• MAMUNLAR DÖWRI

I BAP

Ymgyr sähralaryň, çöl-beýewanlaryň, deredir derýalaryň üstünden geçip, tomsuň jöwzasynda Beýik Ýüpek ýolunyň ugry bilen uzak ýoly söküp gelýän agyr kerwen Horezmiň paýtagty Gürgenje golaýlapdy. Beýle diýldigi Gürgenjiň töweregindäki ýaşyl baglar görnüp başlady diýldigi dälidi. Menzile ýetmäge ýene iküç günlük ýol galdy diýldigididi. Aýlap ýol azabyny çekip gelýän adamlara bu hem golaý gelnendigididi. "Ýol azaby-gör azaby" diýen nakylyň asyl manysyna ine, şunuň ýaly muşakgatly ýol geçenler gowy düşünseler gerek. Emma adamzat öňde nähili azap we kynçylyklar bolmagyna garamazdan hemişe öňe, uzak menzillere ymtylyp gelipdir. Adamlary uzak ýollara, alys menzillere iterýän güýçler olaryň özleri ýaly dürli dürlüdir: kimleri mal-dünýä, kimleri şan-şöhrat, kimleri söýgi-muhabbet, kimleri-de ylym-magryfat. Bu kerwen bilen gelýänleriň içinde şolaryň hemmesinden hem bardy. Kerweniň ýüki bolsa diňe adamlaryň hajatlary üçin gerek bolýan harytlardan ybarat bolman, onda haryt hökmünde satylýan eli hünärli gullar, gözəl gyrnaklar hem ýok dälidi. Bu agyr kerweni düzen iner düýeler, gatyrlar, kerweni gorap gelýän nökererleriň astyndaky atlar bilen olaryň eýelerini hem howanyň yssysynyň hem-de uzak ýoluň halys ýadadandygy görnüp durdy. Emma kerwene goşulyp gelýän egni ak ýuka ýektaýly, kellesi iki oram kiçiräk ak selleli bir jahankeşde Horezmiň topragyna gadam basaly bäre ýadawlygyny unudyp, daş-töweregine nebsewürlik bilen göz aýlaýardy. Otuz bilen kyrkyň ortasyndaky, gytyk gara sakgal-murty bugdaýreňk ýüzüne gelşik berip duran bu syratly ýigidiň astyndaky dor

aty-da eýesinden görelde alýan kimin ýadawlygyna garamazdan kellesini kakyp, iki ýan tarapyna garanjaklaýardy.

Uly ýoluň iki ýan tarapyndaky ýaşyl öwsüp oturan gür baglar, belent küňreli jaýlaryň öňündäki serhowuzlar, olaryň boýundaky äpet güjümler, aryklardan akyp ýatan başga ülkeleriň suwuna meňzemeýän mele reňkli suwlar onuň kalbyny heýjana salýardy. Ol tebigatyň beýle sahat bilen eçilen gözelligini ne Müsürde, ne Şamda, ne Yrakda görüpdi. Bu ýigit şol ýurtlary aýlanyp görüp, soňunda Bagdat medresesinde ylmyň kämilleşdiren asly horezmi Muhammet ibn Salamdy. Ol Bagdatda şu at bilen tanalýardy. Onuň öz döwrüniň alymlarynyň, pirleriniň hatda şalarynyň köpüsi ýaly şahyrçylykdan hem habary ýok däldi. Ol alym hökmünde ýazan rysalalarynyň soňunda doly adyny goýsa, şahyr hökmünde gazallarynyň soňunda:

Husny-jemalyň waspyna tapmady şahyr kelam,

Hijranyň odyňa ýandy bir ömür Ibn Salam-

diýip, adyny gysgaça berýärdi. «Ibn» sözüniň adamlaryň atlaryna, aýratyn-da şahyrdyr, alymlaryň atlaryna goşulmagy arap istilasyndan soň ýoň bolupdy. Muhammet ibn Salamyň pederi Dost Salam mekdep-medrese gören adam bolsa-da, ýönekeý zähmet bilen ýagny Gürgenjiň galasynyň gaýra düýbünden akýan joşgun derýa Jeýhunda balykçylyk bilen meşgullanýardy. Öýleri-de derýanyň golaýyndaky küren obalaryň birindedi. Dost Salamyň özi magryfatly adam bolanyndanmy ýeke ogly Muhammediň bilimli, ylymly alym bolmagyny isleýärdi. Şonuň üçin ilki obadaky metjit-mekdepde onuň sowadyny çykartdy. Soňra Gürgenjiň medresesine okuwa saldy. Ilki erkinlikde ýören oba oglanyna medrese durmuşy, ol ýerdäki tertip-düzgün bilen öwrenişmek aňsat bolmady. Emma ylma bolan yhlasy zerarly kynçylyklardan rüstem gelip, berilýän bilimleriniň jümmüşine aralaşmaga jan edip ugrady. Dini bilimlerden daşkary okadylýan felekiýet , jugrafiýa, edebiýat, pelsepe, mantyk ýaly dünýewi ylymlar ony has özüne çekýärdi. Okuwdan soň özüniň hujresinde kalbyna ylham aralaşanda gazallar ýazardy.

Tomsuň jöwzaly yssysynda medresede okuw togdadylyp, talyplara iki aý tätil berilýärdi. Ine, şonda Muhammet kakasyna derýada balyk awlamaga kömekleşýärdi. Ol derýanyň ölemen aşygydy.

Balyk tutulmaýan beýleki wagtlarda-da, ol derýanyň kenaryna gelip, onuň tolkunlanyp, buralyp akýan mele suwuna seredip, sagatlap oturýardy. Käte gyrada gezim edýärkä gözlerini ýumup, hyýalynda gazallar düzýärdi. Ýatdan dokan gazallaryny öýüne gelip, depdere göçürip goýýardy. Günleriň birinde ol adatyna görä derýanyň gyrasynda gözlerini ýumup, hyýalynda gazal düzüp ýörkä gulagyna «Waý, indi nädeýin» diýen näzik ses eşidildi. Gözüni açyp seretse derýadan suw almaga gelen gyzlaryň biriniň tüňi elinden sypyp, suwa gaçypdyr. Muhammet şol bada köýnegini hem çykarman, özüni derýa atdy, çümüp barýan tüňi alyp çykdy. Suw gaby derýa gaçan gyz minnetdarçylygyny nädip aýtjagyny bilmän aljyrap duranynda joralarynyň biri ony dürtüp:

-Mahynur, «Sag boluň» diý aýhyryn, – diýeninden soň – Sag boluň, ýagşylygyňyz Alladan gaýtsyn-diýdi. Muhammet :

-Sizdenem gaýdar-da – diýdi welin bu sözüne özü-de, gyz hem gyzardy. Gyzlar gülüşip, bokurdagyna ýüp daňylan tüňlerini arkalaryna atyp, ýola düşdüler. Olaryň yzyndan seredip duran Muhammet öz ýanyndan «Mahynur diýeni gowy gyz ekeni» diýip goýdy. Muhammediň ýylgyryp duruşy, mylaýym garaýşy göz öňünden gitmedik Mahynur hem arkasyndaky suwly gabyň agramyny hem duýman barýardy. Ýigidiň «Sizden-de gaýdar-da» diýen sözi entegem gulagyndan gidenokdy. Şundan soň Muhammet derýanyň boýuna gelse ol gyzyň gelmegine garaşýardy, ony ýene bir gezek göresi gelýärdi. Emma ol gyz başga gelmedi, Suwa gelen beýleki gyzlar Muhammediň gözleriniň özleriniň arasyndan Mahynury gözleýändigini aňyp gülüşýärdiler. Ahyr olaryň biri Mahynuryň indi gelmejekdigini, ýakynda toýy boljakdygyny aýtdy.

Bu habary eşiden Muhammediň ýüregi entek heserlenip ýetişmedik bolsa-da, bir hili jigläp gitdi. Emma ol gyzyň başganyň däl-de, hut özüniň ykbalyna ýazylandygyny Muhammet şol wagt nirden bilsin.

Ine, indi gaýry ýurtlarda on ýyllap ylym öwrenip, alymlyk derejesine ýeten Muhammet ibn Salam ata Watany Horezme dolanyp gelýärdi. Ylym yzarlap ýurtdan gideninde entek otuz hem ýaşanokdy, bir wagt çepiksije oglana meňzeýän Mujhammet indi kyrkyna golaýlap barýan syratly, salyhatly ýigit bolupdy. Wagt

diýilýän biçak gudratly zat adamy diňe beden taýdan däl, akyl we ruhy taýdan hem özgerdýär. Durmuşda görülen, eşidilen ähli zatlar, wakalar, hadysalar adamyň aňyna, duýgularyna öz täsirini ýetirmän goýmaýar. Olaryň ýiti täsir ýetirenleri hakydada möhürlenip galýar. Bagdatda geçen ýyllar hem Muhammediň hakydasynda öçmez yz galdyrypdy. Ol bu talyplyk ýyllaryny häli niçeler ýatlasa gerek.

***

Kerwen Gürgenje gelip ýeteninde jahana gijäniň gara perdesi çekilipdi. Düzgüne görä galanyň derwezeleri daň atýança ýapylýardy. Şonuň üçin kerwen gelip düşen Hazarasp derwezesiniň önünde daňdana çenli garaşmaly boldy. (Gürgenjiň galasynyň derwezeleriniň her biriniň öz ady bardy. Bu derweze Hazarasp tarapa bakany üçin Hazarasp derwezesi diýilýärdi.)

Daň agaryp ugranyndan ukuda ýatanlar örüşip namaz okamaga taýýarlyk görüp başladylar. Gije bir ýerlere ýitirim bolup, daňdana golaý goşa gelen Ibn Salam hem özüniň berkidilen düýesiniň üstündäki çuwaldan agzy gapakly kündüginini alyp, täret kyldy-da, gije üstünde ýatan namazlygynda azan namazyny okady.

Jahan ýagtylyp, daş-töwerek mesaňa görünende Ibn Salamyň nazary ilki bilen garşysynda magallaklap duran haýbatly beýik gala düşdi. Adam on ýyllap görmedik gadyrdanynda duşanynda nähili tolgundyryjy duýgulary başdan geçirýän bolsa Ibn Salam hem kalbynda edil şeýle tolgunma bilen beýik şäheriň daşyny gurşap alan bu belent diwarlardan gözünü aýyryp bilmän durup galdy. Ol şeýle äpet gala diwaryny gezen ýurtlarynyň hiç haýsysynda-da görmändi. Onuň aşagyna baryp, depesine seretjek adam bir eli bilen telpegini tutup seretmese telpegi aşak gaçardy.

Ibn Salam näçe ýüz müňläp ilat ýaşaýan bu ägirt uly şäheriň daşyny şeýle beýik diwar bilen gurşamak üçin näçe müňläp adamlaryň, näçe ýyllap zähmet çekendigini göz önüne getirýärdi. Ýaşlygynda galanyň beýle biçak haýbatyna onçakly üns bermändigine haýran galdy.

Gürgenjiň galasynyň haýbatly görnüşi Horezme ilkinji sapa gelen kerwenbaşyny has hem heýjana salypdy. Ol ýanynda duran Ibn Salama ýüzlenip:

-Muhammet, şäheriňiziň daşky görnüşi heýwere haýbatly ekeni, onuň içi nähili?-diýip sorady.

-Gireniňizde görersiňiz, dostum.

Ibn Salamyň kerwenbaşy «dostum» diýmesi ýöne ýere däldi. Olar ýaşytdaş we öz aralarynda ruhy taýdan ýakynlyk duýanlary üçin uzak ýoluň dowamynda dostlaşypdylar. Kerwenbaşy söwdagär maşgalasyndan bolsa-da sowatly, okuwly, edebiyaty söýýän, ylma sarpa goýýan, öz ene dili bolan arap diliniň ähli şiwelerinden daşgary pars we türki dilleri-de bilýärdi. Adam biri-birine dil arkaly ýakynlaşýar. Kerwenbaşy bilen Ibn Salam kä parsça, kä arapça, käte-de türkide gürleşip, dil tapyşdylar, dostlaşdylar. Kerwen dynç almak üçin goş ýazdyranynda ikiçäk söhbetdeşlikde Ibn Salamyň berýän gyzykly gürrüňleri, labyzly okaýan gazallary kerwenbaşyny käte tolgundyrsa, käte meýmiredýärdi.

Gün çykmagynyň öň ýanynda belentligi on iki geze, ini on geze golaý daşyna demir gaplanan äpet derweze uly ses edip açyldy. Şol bada-da içerden çykan elleri uzyn naýzaly ona golaý serbaz derwezäniň iki tarapyna geçip hatara durdular. Kerwenbaşy kerweniň şähere girmegi üçin rugsat almaga gitdi. Serbazlaryň başlygy ony derwezäniň önünde saklap, bir zatlar soranyndan soň içeri geçirip goýberdi. Kerwenbaşy baş derwezebanyň huzuryna girip, törde oturan ak sakgally ýaşuly adama gol gowşuryp salam berdi. Ýaşuly gelen kişiniň egin-başyndan arapdygyny bilip, «Ählän we sählän! diýip, ýerinden turup gelip görüşdi, arap dilinde saglyk-amanlyk soraşdy. «Ählän bik» diýip, oturmaga ýer görkezdi. Kerwenbaşy derwezebanyň özüni mylakatly garşylany, öz ene dilinde soraşany üçin juda hoşal boldy. (Şol döwürde arap dili halkara dil hökmünde giň ýaýrapdy. Aýratyn-da döwlet işinde işleýänler ony gowy bilmelidi) Kerwenbaşy derwezebana kerweniň Bagdatdan gelendigini aýdyp, oňa getiren harytlarynyň sanawy ýazylan kagyzy uzatdy. Derwezeban harytlaryň sanawyna bir laý göz gezdirdi-de, ony dört epläp, bir çetde goýdy. Soňra:

-Muhterem jenap, düýn agşamara kerwen geleninden habarly bolanymyz üçin şu gün irden şäheriň häkimligine, pajymanlaryň başlygy muhtasyba habar etdik. Siz olardan wekiller gelýänçä garaşmaly bolarsyňyz-diýdi.

Kerwenbaşy köp garaşmaly bolmady. Ilki bilen muhtasybyň özi geldi. Ol hem harytlaryň sanawyny gözden geçirip, tölenmeli pajyň möçberini aýdanda kerwenbaşynyň gözleri tegelenip gitdi:

-Tagsyr, bu juda köp bolýa dälmi? Biz ýurduňyza tomsyň jöwzasyna garamazdan aýlap ýol basyp geldik. Biz beýik Horezmini adalatyň höküm sürýän ýurdy diýip eşidipdik-diýdi.

-Siz näme, ýurduňyzda adalat ýok eken, diýjek bolýaňyzmy?-diýip, muhtasyp kerwenbaşa kinaýaly seretdi.

-Ýok, asla beýle diýjek bolamok, tagsyr, tersine Horezmin adalatyň berkarar ýurdy diýjek boldym.

-Onuň ýaly bolsa siz hem adalatyň has berkarar bolmagy üçin bir goşant goşmaly ahryn. Paçdan gelýan pullar hem ýurdyň abadançylygy üçin harçlanýar. Ýyrt abadan bolsa, adalat hem berkarar bolýar, jenap – diýip, ol ýaňy çalaryp ugran murtyňy sypap gülümjiredi..

-Düşündim, tagsyr. Biz bir bazaryňyza çykyp söwdamyzy açyp goýbereli, onsoň söwdadan düşen puldan pajymyzy hem töläris-diýip, kerwenbaşy elini gursagynyň üstüne goýdy.

-Ine, munyňyz başga gep. Şäherimizde on iki uly bazar bar, islän bazaryňyzda söwda ediberiň-diýip, muhtasyp kerwenbaşy bilen mähirli hoşlaşdy. Muhtasyp gideniden biraz wagt geçip, şäher häkimliginiň wekili geldi. Ol ýüzüniň gany damyp duran otuz ýaşlar çemesindäki ýigit eken. Wekil salam-helikden soň kerweniň harytlarynyň sanawyny okap:

-Jenap, siz kadany bilýansiňiz, gyrnaklaryň birini penäkärimiz Horezmşa hezretlerine hedýe etmeli bolarsyňyz-diýdi.

– Gyrnaklar meniňki däl, eýesi bar.

Kerwenbaşynyň jogabyny halamadyk wekil:

-Kimiňki bolsa-da, şähere girip kerwensarayıda ýerleşeniňizden soň özüm gelip, patyşamyza mynasybyny saýlap, alyp giderin – diýdi-de, hoşlaşyp, çykyp gitdi.

Bu gepiň gözli şaýady bolyp oturan derwezeban ak sakgalyny barmaklary bilen aralap, kellesini ýaýkady. Soňra haýsydyr bir

şahyryň:

-Hudaým bendesine mähribandyr,

We leýkin bendesiniň özi ýamandyr-

diýen setirlerini ýuwaşja dile getirdi. Derwezebanyň bu beýti ýöne ýere aýtmadygyny aňan kerwenbaşy:

-Tagsyr, wekiliň gepiniň bir hylty bardygyny duýduňyzmy?-diýdi. – Hä, duýdum. Horezmşa Abul Abbas hezretleri hiç haçan beýle hedýe talap etmeýär.

Derwezebanyň halal adamdygyna göz ýetiren kerwenbaşy oňa hormat bilen garap:

– Şeýle diýseňize-diýdi. Derwezeban geplemän, başyny atdy. Kerwenbaşy kellesini ýaýkap, bir salym dymandan soň:

-Tagsyr, indi hemme iş bitdi dälmi?-diýip sorady.

-Ýok, inim, esasy iş indi başlanýar. Ýaňy gelip giden şäher häkiminiň wekili siziň hemmähizi tibbi gözden geçirýen lukmanlary iberýär. Içinizde ýokanç keselli adam bolmasa, onsoň şähere girmäge rugsat edilýär. Siz nä bu düzgünleri bileňizokmy?

-Ýok, ýaşuly. Meniň Horezmine ilkinji gelşim. Öň biziň pederimiz gelýärdi. Indi ol kişi garrap, uzak ýola ýaranok. Şonuň üçin ýolbeledi bilen meni iberdi. Indiden beýläk pederimiziň kerwenini men ýöretmeli boldum.

-Hä, şeý diýseňiz-le. «Ata kesbi ogla halal» diýipdirler. Işiňiz, söwdaňyz oňuna bolubersin, inim-diýip, derwezeban kerwenbaşynyň göwnüni göterýän dileg etdi.

-Sag boluň, ýaşuly! Ýöne ýaňky aýdanyňyz meni uly ünjä goýdy. Eger aramyzda birde, ikide keselli bolaýsa nähili bolar?

-Keselliňizi aýryp, hassahana ýatyrarlar, galanlaryňyza rugsat ediler.

-Onuň ýaly bolsa gowy eken. Men aramyzdan keselli çykaýsa, nähili bolar, Yzomyza gaýtmaly bolarmyka, diýip gorkdum. Pederimiz hem düzgünleri maňa aýtmagy ýadyndan çykardymyka, aýtmady.

-Gorkdum, diýseňiz-e-diýip, derwezeban ýylgyrdy.- Gorkyňyz ýerliksiz. Şonça haryt bilen gelen kerweni yzyna gaýtaryp bolarmy. Biziň ýurdumyzda hiç haçan beýle zat bolan däldir.

Derwezeban sözünü gutaryp gutarmanka alty sany egni gök

ýektaýly adamlar gelip girdi:

-Ine, tibbi gözegçi lukmanlar hem geldi-diýip, derwezeban gelenleri kerwenbaşy bilen tanyşdyrды.

Şundan soň lukmanlar kerwenbaşy bilen kerweniň duran ýerine ugradylar. Kerweniň düzümindäki ýüze golaý adamy ýekän-ýekän gözden geçirýänçe kerwenbaşy Ibn Salama içerde bolan zatlary gürrüň berdi. Ibn Salam şäher häkimliginden gelen wekiliň talabyny eşidip, öz ýurdynda-da şeýle adamyň barlygyna gynandy. Ýöne derwezebanyň aýdan iki setir goşgusyna garşy çykdy:

-Muny haýsy şahyr aýdanam bolsa galat aýdypdyr. Hudaýymyň bendeleriniň ýamanyndan ýagşysy köpdür-diýdi. Soňra kerwenbaşa bir hili gülümjiräp seredip:

-Ol wekil gelse burunlak (gyrnaklaryň eýesini burny adatdakydan has uly bolansoň kerwendäkiler şeýle atlandyrýardylar) gyrnaklarynyň birini, onda-da iň gözeline berermikä-diýip, sorady.

Kerwenbaşy onuň sowalyny birneme geň görse-de:

-Bermän oýnaram. Wekil ýalandanmy, çyndanmy patyşanyň adyny aýdyp dur ahryn-diýdi.

Ibn Salamyň kerwendäki gullaryň, gyrnaklaryň nädip bu ýagdaýa düşenini oýlanyp, olara rehim gelýärdi.

Kerwen uzak ýoluň dowamynda näçe ýerde goş ýazdyryp, näçe ýerde dynç alynan bolsa, Ibn Salam şonça-da adamlar bilen tanyşyp, olaryň hüý-häsiýetlerine ýetik bolýardy. Ilki tanyşanlarynyň biri-de gullaryň, gyrnaklaryň eýesidi. Ibn Salam bu burunlak adamy içinden ýaman görse-de, alyp barýan bendileriniň, aýratyn-da Rugsar atly bir gyzyň ykbaly bilen gyzyklanýandygy üçin onuň bilen iki dilde-de söhbetdeş bolýardy. Onuň asly pars bolup, arap ýurtlarynda-da, Mawerannahr ýurtlarynda-da, gul söwdasy bilen meşgullanýanlygy üçin arap, türk dillerini-de bilýän eken.

Bir dynç alyşda çakyrdan keýpini köklän burunlak çaýyň başynda gürleşip oturan Ibn Salam bilen kerwenbaşynyň ýanyna gelip:

-Size bir ajaýyp saz çaldyryp bereýinmi?-diýdi.

-Serhoşlugyň diýdirýänimi bu aýdýanyň ýa çynyňmy?-diýip, kerwenbaşy onuň gepine kän bir ynanman sorady.

-Çynym, agam, çynym-diýdi-de, goşuna gidip, bir salymdan eli dutarly bir gyzy yzyna tirkäp geldi. Ikisi hem görkezilen ýerde oturanlaryndan soň gyz sowally nazary bilen burunlaga garady. Ol «Başlaber» diýen manyda kellesini kakdy. Şundan soň dutar dile girip, ýürekleri endiredip barýan şeýle bir zaryn mukam ýaňlanyp ugrady welin, ony diňläp oturanlaryň gözlerine ýaş indi. Ibn Salam gyzyň perdeler üstünde oýnaýan näzik barmaklaryna, gözellikde bir kemsiz jemalyňa seredip oturşyna bu gyzyň asly asylzadalardan bolsa gerek diýip çak etdi. Bu mukamyň yzyndan çalyňan heň hem gyzyň ýürek hasratynyň beýany ýaly ýaňlandy. Uzak çalyňan iki mukamdan soň gyz dutary gapdalynda goýup, maňlaýynda peýda bolan deri başyndaky öýmesiniň uýy bilen syldy-da, «boldumy?» diýen manyda burunlaga garady. Ol hem kerwenbaşy bilen Ibn Salama seredip:

-Nähili, boljakmy biziň gyzyň dutar çalyşy? – diýdi.

Kerwenbaşy geplemän başyny atdy. Ibn Salam gyza ýüzlendi:

-Adyň kim, aýym? Nireden özüň?

Gyz geplemän eýesine seretdi. Burunlak rugsat berdi:

-Aýdyber, belki seni satyn alar. Bu kişi alym adam. Şunuň ýaly alymyň öýüne düşseň azar görmersiň.

-Adym Rugsar, özüm Mazandarandan-diýip, Ibn Salamyň türki dilde beren sowalyňa parsça jogap berdi. Mundan Ibn Salam gyzyň türki dili hem bilýändigini aňdy.

Ibn Salam gyzyň öz dilinde ýene sowal berdi:

-Ökde sazanda ekeniň, doganym, sen nädip bu ýagdaýa düşüp ýörsüň?

Rugsar Ibn Salamyň sözleýiş äheňindäki mylakatlylygy, keşbindäki mähremligi ýüregi bilen duýup, özüne hossar tapynan ýaly boldy-da, özi hakda gysgaça gürrüň berdi. Onuň pederi ýurdy baglan sazanda bolupdyr. Rugsar hem ýaşlygyndan saza gyzyklanyp, dutar çalmagy öwrenipdir. Ol on baş ýaşa ýetende pederi dünýäden ötüpdür. Pederi ölümünüň öň ýanynda gyzyny ýanyna çagyryp, özüniň dutaryny onuň eline berip:

-Gyzym, bu dutar menden saňa galjak iň uly miras hem ýadygärlik-diýipdir. -Sen muny gaty aýawly sakla. Sen sazanda bolup, ile çykmasaň-da, kalbyňy hasrat gurşap alanda, meniň heňlerimiň birini çalsaň hasratyň ýeňlär, gam-gussaň yza

çekiler. Saz ynsanyň ruhuny göterýän iň ajaýyp zatdyr...

Pederi ýene bir zatlar diýmekçi ekeni emma ýetişmändir, gyzyna delminip bakan gözleri baky ýumulypdyr. Pederiniň wepatyndan soň gyzyň ýeke-täk güýmenji şu dutar bolupdyr. Onda dürli heňleri, mukamlary çalyň, kalbyndaky gam-gussany ýeňletmäge çalyşypdyr.

Günlerde bir gün hemişeki adatyna görä öýlerinden biraz saýlanyp, hoş howaly ýerde dutar çalyň otyrka obalaryny Owgan tarapdan gelen ýagy basanyny duýman galypdyr. Dutaryny göterip gaçyp barýarka büdräp ýykylyp, dutaryny döwüpdür. Onýança bir atly ýetip gelip, gyzy çekip alýar-da, atyň öňüne basyp, alyp gidýär. Şeýlelikde ol Bagdadyň gul bazaryna düşýär.

Rugsaryň bu beren gürrüňi Ibn Salama gaty täsir etdi. Nobatdaky dynç alyşlykda, Ibn Salamyň berýän gyzykly gürrüňlerini diňlemäge höwesek burunlak çäýnek-käsesini göterip, kerwenbaşynyň goşuna geldi. Ol Ibn Salamyň kerwenbaşy bilen dostdugyny, hemişe onuň bilen bile iýip-içýändigini bilýärdi.

-Sizler bilen bile çäý içsem hezil edýän. Alym agamyz köpden bäri gürrüň hem tapanok, şu gün diliniň gulpy açylmazmyka?!

-Düýnki çalyňan ýa sazdan, ýa sazy çalan gyздan alym agaňa bir täsir ýetdi, şondan bäri dymyp ýör-diýip, kerwenbaşy degişmä salyp aýtdy.

-Aý, sazdan täsir ýeten bolsa, agamyza her günem saz çaldyryp bereýin. Eger gyздan täsir ýeten bolsa onuň özünem beräýerin.

-Bäh! Men siziň beýle jomartdygyňyzy bilmeýän ekenim. Onda ol gyzy alym agaňyza beräýjekmisiňz?-diýip, kerwenbaşy birhili geň galmak bilen sorady.

-Bermän näme, nyrhyny ylalaşsa...

-Hä, hä! Nyrhyny ylalaşsa diýsene-diýip, kerwenbaşy indi özüniň sadalygyna geň galdy. Ol ýene bir zatlar diýmekçidi, emma ondan öňürti Ibn Salam gepledi:

-Bi, ylalaşyp, ylalaşmaz ýaly bahasy gaty gymmatmy gyzyň?

-Arzanam däl, agam, sebäbi ol gyrnak entek el degirilmedik, gözellikde taýsyz, munuň üstesine ökde sazanda. Şeýle bolansoň bahasy arzan bolýamy? Ýöne, agam, siz bir gowy adam, şonuň üçin size ylalaşyp bereýin.

-Eý gardaş, ylalaşmak üçin ortada pul bolmaly. Eger meniň pulum bolsady, ylalaşaly diýmän aýdan bahaňa alardym hem-de ony islän ýerine gitmäge kömegem ederdim.

Burunlak tüýsüz çekgesini gaşap, Ibn Salama geňirgenip seretdi, soňra ardynjyrap şeýle diýdi:

-Agam, men bir zada düşünemok, ýagny, siz puluňyz bolup, ol gyrnagy menden satyn alsaňyz, soňra ony özüňiziň aýdyşyňyz ýaly azat edip, islän ýerine iberseňiz, siz näme peýda edýäňiz?

Ibn Salam:

-Meniň etjek peýdamy, şu beren sowalyňyza garanda siz hasaplap bilmeseňiz gerek, ýagny, düşünmersiňuz-diýip, beren jogabynda onuň «ýagnysyny» gaýtalap agzyna öýkündi. Muny burunlak aňşyrmady. Adam ýaman görýän adamyna sataşanda içindäki ýigrenjini ýa söz bilen ýa bir hereket bilen ýüze çykaranyňy özü-de duýman galýar. Ibn Salam hem burunlagyň agzyna öýkünmek bilen çäklenmän. Ýene-de onuň çetine degjek boldy:

-Eý, ýagşyzada,-onuň bu sözi kakdyryp aýdanyny burunlak duýmady.-Siz rehimdar adama meňzeýäňiz, ýöne näme üçin beýle birehim, şepagatsyz adamlaryň edýän işi bilen meşgulanýaňyz?

-Ha-ha-ha... -Burunlak hahahaýlap güldi.-Bu zamanda rehimdarlyk bilen gün görüp bolýamy, ýagny, gazanç edip bolýamy, tagsyr? Zamananyň zeýli şeýle. Bizem şoňa görä-de. Ine, kerwende menden başga-da söwdagärler bar. Olar jansyz haryt satýa, men bolsa janly haryt satýan, ýagny, şeýdip gazanç edýäs. Indi özüňizden hem sorasak, siz näme gazanç etmäge barýarsyňyz?

Burunlak Muhammet ibn Salamyň alymdygyny bilse-de, onuň asly horezmlidigini bilmeýärdi. Ol hem Gürgenje özüniň bir peýdaly işi bilen barýandyr diýip pikir edýärdi.

-Men örän uly gazanç etmäge barýan. Siz ony hiç zat bilen ölçäp, deňäp bilmersiňiz-diýip, Ibn Salam ýylgyrdy.

-Oho! Ol nähili gazanç, agam?

-Ol ylym diýilýän gazanç

-Ylym?... Özüňiz ylymly alym bolsaňyz, size ýene ylym nämä gerek, agam?

-Ylym diýýilýäni çäksizdir, gardaş. Gürgençde Horezmşa Mämün tarapyndan açylan «Beýtil hikme» diýilýän ylymy mesgen bar. Ol

ýerde Aburayhan Biruny, Abu Aly Ibn Sina, Abu Nasyr Ibn Yrak ýaly beýik alymlar bar. Men şolardan öwrenip, ylymymyň üstüne ylym goşmak üçin barýaryn. Indi düşündiňizmi?!

Ibn Salam soňunda bir gatyraak söz aýdyp, bu nadan adamy ompa oturtjakdy, emma saklandy. Çünki, Gürgenje çenli onuň bilen arany bozman, gatnaşygy saklamagy gerekdi. Bu ýöne ýere däldi.

Dowamy bar >> Taryhy proza